

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақолада 1991-2000 йилларда Қорақалпоғистоннинг саноат ишлаб чиқаришида структуравий ўзгариш масалалари кўрсатилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматриваются вопросы структурного преобразования промышленного производства Каракалпакстана в 1991-2000 годах.

SUMMARY. This article discusses the issues of structural transformation of industrial production in Karakalpakstan in 1991-2000.

ҚУЙИ АМУДАРЁ СОҲИЛИДАГИ XVI-XIX АСРЛАРДА ЮЗ БЕРГАН ЭТНОСИЁСИЙ ВА ЭТНОМАДАНИЙ ЖАРАЁНЛАР ТАРИХНОМАСИ

Р.Х.Шерниязов – ассистент ўқитувчи

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Таянч сўзлар: қуйи Амударё, К.Л.Задихина, Б.В.Андрианова, С.К.Камалов, Х.Эсбергенов, М.Тлеумуратов, Орол ўзбеклари, Шохтемир, Кичик жуз, Аскабақли-ата.

Ключевые слова: нижняя Амударья, К.Л. Задихина, Б.В. Андрианова, С.К. Камалов, Х. Эсбергенов, М. Тлеумуратов, «Аральских узбеков», Шахтемир, Кичик жуз, Аскабақли-ата.

Key words: lower Amudarya, K.L. Zadikhina, B.V. Andrianova, S.K. Kamalov, Kh. Esbergenov, M. Tleymuratov, “Aral Uzbecks”, Shakhtemir, Kichik zhuz, Askabakli-ata.

Қуйи Амударё ҳавзасида юз берган сиёсий ва этник жараёнлар бир қатор рус ва маҳаллий тарихчи ва этнографлар томонидан кўпроқ элшунослик нуктаи назаридан ўрганилган. Айниқса, К.Л.Задихина [1], Б.В.Андрианова [2], С.К. Камалов [3], Х.Эсбергенов [4], М.Тлеумуратов [5] ва бошқалар томонидан XX асрда олиб борилган тарихий, этнографик, архив материаллари, фольклор ва дала тадқиқотларида бундай ёндашув ўз аксини топган. Бу борада айниқса, К.Л.Задихинанинг изланишлари диққатга сазовордир. Тадқиқотчи биринчилардан бўлиб, ҳудуддаги ўзбек, қорақалпоқ ва яна бир қатор маҳаллий аҳолининг этнографик хусусиятлари билан яқиндан танишиб, уларнинг умумий ва ўзига хос жиҳатларини илм оmmasига етказиб берган.

Ундан бироз кейинроқ изланишлар олиб борган Б.В.Андрианова эса Хоразм археологик экспедицияси мобайнида йиғилган этнографик материаллар асосида қорақалпоқларнинг этник таркиби ва этногеографиясига эътибор қаратган тадқиқотчи сифатида билинади. Қорақалпоқлар орасида биринчилардан бўлиб Қуйи Амударё ҳавзасини ўрганган тадқиқотчилардан бири С.К.Камалов эса ҳудуд аҳолисининг этник таркиби, жойлашуви, шажара ва авлоддан-авлодга ўтиб келаётган оғзаки маълумотлардан яхши биладиган маҳаллий аҳоли вакили сифатида диққатга сазовор илмий изланишлари амалга оширди. Тадқиқотчининг изланишлари айнан сўнгги ўрта асрларда қорақалпоқлар орасида юз берган сиёсий ва этномаданий жараёнларга қаратилган бўлиб, унинг изланишларида Қуйи Амударё ҳавзасидаги бошқа халқларнинг этнографик хусусиятларига ҳам тўхталиб ўтилган.

У билан деярли бир вақтда илмий тадқиқотлар олиб борган яна бир маҳаллий халқ вакили Х.Эсбергенов эса қорақалпоқларнинг моддий ва маънавий маданиятини илм оламига танитган илк тадқиқотчилардан бири ҳисобланади. Тадқиқотчининг қорақалпоқ фольклори, урф-одатлари, қорақалпоқча этноним ва топонимлар, умуман олганда, Қуйи Амударё ҳавзаси аҳолисининг моддий ва маънавий маданиятига доир олиб борган изланишларининг қўлами анча кенглиги билан алоҳида ажралиб туради [6].

Қуйи Амударё аҳолиси, хусусан, қорақалпоқларнинг қўшни халқлар билан яқин сиёсий, иқтисодий-маданий ва этник алоқалари М.Тлеумуратовнинг илмий изланишларида анча кенг ёритилган. Тадқиқотчи қорақалпоқларнинг нўғой, бошқирд, рус, ўзбек, қозоқ халқлари билан ўрнатган алоқаларини турли тиллардаги ёзма манбалар, хусусан, европалик ҳамда рус сайёҳ ва савдогарлар томонидан қайд этилган маълумотларига таянган [7].

Бошқирд тарихчи ва элшунос олими Р.Г.Кузеев ўз тадқиқотларида бошқирд халқи этник таркибини чуқур ёритган бўлиб [8], бошқирдларда учрайдиган

этнонимларнинг ўзбек, қозоқ, қорақалпоқ, туркман ва ҳоказо туркий халқлар боғлиқлик томонларига эътибор қаратади. Аҳамиятлиси шундаки, совет даври тадқиқотчилари орасида унинг изланишларида Оролбўйи ва Сирдарё ҳавзасида яшаган туркий уруғларнинг бошқирдлар этногенезида ўрни анча катта бўлганига эътибор қаратилгани кўзга ташланади.

Мустақиллик йилларида сўнгги ўрта асрларда Қуйи Амударё ҳавзаси тарихи, айниқса, бу ҳудудда кечган этносиёсий ва этномаданий жараёнлар бўйича бир қатор илмий ишлар амалга оширилди. Улар орасида айниқса қорақалпоғистонлик тадқиқотчиларнинг изланишлари алоҳида ажралиб туради.

Қуйи Амударё ҳавзаси аҳолининг сиёсий ва этник тарихини ўрганишда “Орол ўзбеклари” ёки “Ороллилар” деб аталадиган маҳаллий аҳоли тарихига доир юритилган изланишлар ҳам ўзига хос ўрин тутайди. Бу мавзу унчалик кенг ёритилмаган бўлса-да, айрим тадқиқотчиларнинг Орол ўзбеклари масаласига тўхталиб ўтиб, ўзбеклар ва қорақалпоқлар орасидаги этномаданий алоқаларга ҳам эътибор қаратганликларини айтиб ўтиш зарур. Жумладан, Б.Қ.Турганов 1740 йили 2 ноябрда рус офицерлари Д.Гладишев ва И.Муравиннинг Кичик жуз қозоқлари хони Абулхайр билан бирга Оролли ўзбекларнинг Шохтемир шаҳрига борганликлари, бу жой Чимбой шаҳри атрофида жойлашганини ёзиб, ўша кезларда Аскабақли-ата (Ошқовоқли-ота) қабри теваракларининг ушбу аҳолига тегишли бўлганига урғу беради. Шунингдек, тадқиқотчи Қусқанатав тумани ва Кегейли воҳасидаги Кўкўзак, Аскабақли-ата каби жойларда дехқончилик хўжалигига илк бор Оролли ўзбеклар томонидан асос солинганига эътибор қаратади. Унинг ёзишича, XIX аср бошларида ушбу ҳудудга қорақалпоқлар кўчиб келишлари натижасида Оролли ўзбеклар Амударёнинг чап қирғоғига кўчиб ўтишган [9].

Г.Хожаниязов, шунингдек, ушбу тадқиқотчи билан ва А.Жумашев ҳаммуаллифлигида ёзилган мақолада ушбу аҳоли гуруҳининг сўнгги ўрта асрларда Қуйи Амударё ҳавзаси тарихида тутган ўрни, уларнинг қорақалпоқлар билан ўзаро муносабатларига тўхталиб ўтилган [10]. Шунингдек, Оролли ўзбеклар яшайдиган ҳудудлар ва уларнинг шевалари бўйича олиб борилган тадқиқотларда ҳам ҳудуд халқларининг ўзаро алоқалари у ёки бу даражада ёритилигани кўзга ташланади [11].

Марказий Осиё тарихига доир бугунги кунда хорижда олиб борилаётган илмий изланишлар доирасида Қуйи Амударё ҳавзасига ҳам алоҳида тўхталиб ўтилган тадқиқотлар борлигига урғу бериб ўтиш керак. Улар орасида В.В.Трепавловнинг изланишлари ўзининг чуқур ва кенг қўламлиги билан тадқиқотчиларни ўзига жалб қилади [12]. Унинг “Нўғой ўрдаси” номли рус тилида яратилган йирик монографиясида Олтин Ўрда ва унинг ўрнида пайдо

бўлган хонликлар, хонликлардан кейин ўртага чиққан сиёсий уюшмалар, қабила иттифоқлари ҳақида сўз юритилган бўлиб, тадқиқотда нўғой, қорақалпоқ, қозоқ, ўзбек, бошқирд ва ҳоказо каби бир қатор туркий халқларнинг этник шаклланишида ўзига хос рол ўйнаган омиллар билан танишиб чиқиш имкониятига эга бўлиш мумкин. Айниқса, монографияда Волга – Уралбўйидан ташқари ўрта асрларда Эмба дарёси хавзаси, Оролбўйи, қуйи ва ўрта Сирдарёдаги сиёсий ва этник жараёнларга анча кенг тўхтаб ўтилган бўлиб, Қуйи Амударё хавзасида юз берган сиёсий ва этномаданий жараёнлар ҳақида муайян тасаввурлар ҳосил қилиш учун В.В.Трепавловнинг изланишларига мурожаат қилишга тўғри келади.

Шунга ўхшаш ёндашувлар нўғой олими Р.Х.Керейтовнинг тадқиқотларида ҳам кўзга ташланади [13]. Тадқиқотчи нўғой уруғларини туркий халқлар таркибидаги уруғлар билан солиштирар экан кўп ҳолларда ушбу худуднинг ўзбек, қорақалпоқ ва қозоқ аҳолисининг этник таркибига мурожаат қилади. Бундан ташқари, у ушбу халқларнинг моддий ва маънавий маданиятига хос анъаналар – тўй-маракалар, озиқ-овқат, хўжалик турмуш тарзи, уй-жой (ўтов), чорвачилик ва у билан боғлиқ маросимларни ўзаро солиштирган ҳолда улар орасидаги умумийлиқни кўрсатиб беради.

Бундай тадқиқотлар сирасига Т.М.Аюповнинг изланишларини ҳам киритиш мумкин. Тадқиқотчининг бошқирд ва қорақалпоқлар орасидаги этномаданий алоқаларга доир ёзган мақоласи ўзининг кенг қўламчилиги билан алоҳида ажралиб туради [14].

Хива хонлиги даври вақф ҳужжатлари асосида изланишлар олиб бораётган Н.Гулбоевнинг тадқиқотлари ҳам диққатга сазовор бўлиб, унинг илмий ишларида хонликка тегишли архив ҳужжатлари асосида аҳолидан олинган солиқлар, хонликларидаги ҳарбий иш ва ҳоказо масалалар синчиклаб ўрганилган [15].

Хуллас, сўнгги ўрта асрларда Қуйи Амударё хавзасида кечган этносиёсий жараёнларнинг ўрганилиши билан танишиб чиқиш шундан далолат берадики, бир қатор илмий изланишларда бу масалага у ёки бу даражада тўхталиб ўтилган бўлса-да, мавзуни кенг қўламда ёритган тадқиқотлар йўқ ҳисоби. Айниқса, ушбу худудда юз берган тарихий жараёнларни ўзбек, қорақалпоқ, қозоқ ва туркман халқлари билан ўзаро таққослаб амалга оширилган изланишлар деярли амалга оширилмаган. Айрим тадқиқотларни айтмаганда, изланишларнинг кўпчилиги ушбу худуд халқларининг моддий ва маънавий маданияти, урф-одатлари, турмуш тарзи, хўжалиги ва бошқа каби этнографик хусусиятларига қаратилган бўлиб, улар умумлаштирилган ҳолда эмас, ҳар бир халқ алоҳида-алоҳида олинган ҳолда қараб чиқилган. Аслида бу даврда ўзбек ва қорақалпоқ, қорақалпоқ ва қозоқ, қорақалпоқ ва туркман аҳолиси орасида ўзаро этник алоқалар анча жадал кечган бўлиб, бир қатор уруғларнинг у ёки бу халқнинг таркибида жой олиши ва бирор халқнинг таркибий қисмига айланиши жараёнлари юз берган эди.

Адабиётлар

1. Задыхина К.Л. Узбеки дельты Амударьи // ТХАЭЭ. Т. I. – М.: 1952.
2. Андрианов Б.А. Этническая территория каракалпаков в Северном Хорезме (XVIII–XIX вв.) // ТХАЭЭ. Т. III. – М., 1958.
3. Камалов С.К. Каракалпаки в XVIII–XIX вв. Узбекской ССР –Ташкент: “Фан” 1968. Камалов С. Каракалпақлардың халық болып қәлиплесіуі хәм оның мәмлекетлигинің тарийхынан. – Нөкіс ӨзРІАҚҚБ “Хабаршысы” журналы, 2001.
4. Есбергенов Х. Каракалпаки левобережной дельты Амударьи (по данным исторического фольклора). // Вестник КК ФАН УзССР. 1982. № 2. – С. 57-62.
5. Тлеумуратов М. Истоки культурных связей каракалпаков с соседними народами. – Нукус: «Каракалпакстан», 1986; Тлеумуратов М. Исторические и культурные связи каракалпаков с Россией и Башкирией в XVIII и начале XX в. / редактор Н. Тажикбаев. – Нукус: “Билим”, 1993. –С. 204.
6. Есбергенов Х.Е. К вопросу об изживании религиозных представлений и обрядов у каракалпаков (на материале погребальной обрядности). Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата исторических наук. – Москва:1963; Есбергенов Х. Е. Этнографические мотивы в каракалпакском фольклоре. – Ташкент: «Фан» Узбекской ССР, 1966; Есбергенов Х. Е. Нөкіс атамасы ҳақында // Вестник КК ФАН УзССР, 1972, № 2. 78-81-б.
7. Тлеумуратов М. Исторические и культурные связи каракалпаков с Россией и Башкирией в XVIII и начале XX в. – Нукус: “Билим”, 1993. – С. 31-48.
8. Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. – М.: 1974.
9. Turganov B.Q. Qaraqalpaqstan tariyxınan derekler (oqıw qollanba). – Tashkent: «Tafakkur-bo‘stoni», 2019. 31-b.
10. Хожаниязов Г. Аральско-кунградское владение. // Вестник КК отделение АНРУз, №, 2004. – С. 52-53; Хожаниязов Г., Джумашев А. Этнический состав аральско-кунградского владения в XVII–XIX вв.: забытая страница истории. – С. 135.
11. Кудияров А.Р. История города Чимбая (XIX – начало XX в.): историко-этнологическое исследование. АКД. –Нукус: 1999; Сайманов С. История города Кунграда (XVIII – первая половина XIX в.). АКД. – Нукус: 2001; Ибрагимов Ю. Исследования узбекских говоров Приаралья. – Нукус: 1992.
12. Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. – Казань: «Издательский дом «Казанская недвижимость», 2016.
13. Керейтов Р.Х. Ногайцы. Особенности этнической истории и бытовой культуры. – Ставрополь: «Сервисшкола», 2009.
14. Аюпов Т. М. Башкирско-каракалпакские этнокультурные взаимосвязи и происхождение естеров Приаралья.// Известия АлтГУ. Исторические науки и археология, 2019. №3 (107).
15. Гулбоев Н. XVIII аср охири – XX аср бошларида Хива хонлигидаги ҳарбий иш тарихидан // «Ўзбек давлатчилиги тарихи: муаммо ва изланишлар» мавзусидаги олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги микёсидаги илмий-амалий конференция материаллари. 137-140-б.

РЕЗЮМЕ. Қуйи Амударё хавзасида юз берган сиёсий ва этник жараёнларнинг маҳаллий тарихчи ва этнографлар, фольклор ва дала тадқиқотларида учрайдиган этнонимлар ва ўзбек, қозоқ, қорақалпоқ, туркман ва умуман туркий халқларнинг боғлиқлик томонлари хусусан қорақалпоқларнинг этник таркиби, “Орол ўзбеклари”нинг этногеографияси, анча жадал кечган бир қатор туркий халқларнинг этник шаклланишида ўзига хос рол ўйнаган омиллар билан бу мақолада танишиб чиқиш имкониятига эга бўлиш мумкин.

РЕЗЮМЕ. Политические и этнические процессы в низовьях бассейна Амударьи, этнонимы, встречающиеся в фольклорных и полевых исследованиях краеведов и этнографов и взаимоотношения между узбекскими, казахскими, каракалпакскими, туркменскими и тюркскими народами в целом, этнический состав каракалпаков в частности этногеография «Аральских узбеков», достаточно ярко представлены. В данной статье можно познакомиться с факторами, сыгравшими особую роль в этническом формировании ряда тюркских народов.

SUMMARY. Political and ethnic processes in the lower reaches of the Amudarya basin, ethnonyms found in folklore and field research by local historians and ethnographers and the relationships between the Uzbek, Kazakh, Karakalpak, Turkmen and Turkic peoples in general, the ethnic composition of the Karakalpaks in particular the ethnogeography of the “Aral Uzbeeks” are quite clearly presented. In this article you can get acquainted with the factors that played a special role in the ethnic formation of a number of Turkic peoples.